

HABLICSEK LÁSZLÓ–PÁKOZDI ILDIKÓ

Az elöregedő társadalom szociális kihívásai

A demográfiai öregedés nem valamiféle káros folyamat, amely ellen küzdeni kell. Éppen ellenkezőleg, nagyon is szerves része annak az átfogó népességfejlődési tendenciának, amit első és második demográfiai átmenet néven ismer ma már nemcsak a szakma, hanem a széles közönség is. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az öregedés súlyos alkalmazkodási problémákat vet fel, amelyek megoldandó feladatokként tornyosulnak a modern társadalmak előtt. Az egész társadalmat érintő kérdés, hogy mi lesz az idősek millióival. Az európai helyzetből megítélésünk szerint a népesedéspolitikába integrált aktív magatartás, a folyamatok sokirányú befolyásolása, az eszközök sokféleségének alkalmazása következik. Az öregedési folyamat kezeléséhez minden területnek, tudományágnak hozzá kell tennie a maga kimunkált részmegoldásait.

1. A demográfiai öregedés problémája Európában

Az öntörvényű demográfiai mozgások egyike a korösszetétel változása. Az ismert demográfiai mondás szerint: ha egy év során egyetlen népmozgalmi eseménynek sem vagyunk részesei, még mindig történik velünk valami fontos dolog: egy évvel növekszik életkorunk. Ez a kitétel népességi méretekben is érvényes: a születés, a halálozás és a vándorlás mellett az idő múlása az, ami a korösszetételt a legnagyobb mértékben befolyásolja.

A 19–20. századi nagy demográfiai váltás – az első demográfiai átmenet – során fokozatosan kibontakozott a korstruktúrának az a nagymértékű átalakulása, amit a népesség öregedésének nevezünk. Az első demográfiai átmenet során az agrártársadalmakra jellemző népesedési viszonyok – magas gyermekszám, magas halandóság, viszonylag alacsony népsűrűség – átalakulnak az ipari társadalmakra jellemző viszonyokká, ahol alacsony a gyermekszám és a halandóság, a népességszám pedig lényegesen nagyobb.

Az ezt követő – második – demográfiai átmenet hosszabb idő alatt a még alacsonyabb gyermekszám és az egyre hosszabbodó élettartam kö-

vetkeztében a népességszám emelkedése lelassul, megáll, majd csökken. Ez utóbbira – sajnos – Magyarország szolgáltat példát, több mint 20 éve. A társadalmak öregedése napjainkra oly mértékűvé vált az EU tagállamaiban, hogy már nem kezelhető a korábban kialakított eszközökkel. Az öregedés kibontakozásának legújabb szakasza a társadalmak további fejlődése számára új helyzetet teremt és új gazdasági, szociális kihívásokat, kezelésük kényszerét eredményezi.

A tanulmányban a demográfiai öregedés fogalmi és tartalmi megközelítésén túl a legfontosabb gazdasági és szociális következmények, feladatok, valamint kezelési módszerek összefoglalására törekszünk.

2. A demográfiai öregedés fogalma

A népesség öregedésén általában az időskorúak arányának emelkedését értik. Az idősek arányának növekedése együtt jár a fiatalok arányának csökkenésével. Ezek az arányok függenek attól, hogy hol húzzuk meg az időskor alsó, illetve a fiatalkor felső határát. A demográfiai publikációkban, az Európai Statisztikai Hivatal (EUROSTAT) értelmezésében leggyakrabban a 0–19 éveseket tekintik fiatalnak és a 60 év felettieket idősnek. Ezek a határok természetesen csak a nagy áttekintések miatt rögzültek így, finomabb vizsgálatokhoz az idősebb (és a fiatalabb) életkorokat tovább bontják.

Az idősek és a fiatalok népességen belüli arányai mellett fontos jelzőszám az aktív korúakhoz, esetünkben a 20–59 évesekhez viszonyított rátájuk, melyeket fiatalkori és időskori függőségi aránynak nevezünk, míg a teljes függőségi arány a fiatalkori és az időskori ráta összege. A népesség öregedésének folyamatában az időskori függőségi arány nő, a fiatalkori csökken. Ugyanakkor a teljes függőségi arány, ami az aktív korúakra háruló eltartási kötelezettség mértékét jelzi, sokáig szintén csökkent. Csak a legutóbbi időben indult újra növekedésnek, távlatban pedig – minden előrebecslés szerint, változatlan korhatárok mellett – újra elérhetné a korábbi, az agrárnépesség idején mért szinteket. Ez az a gyökeres változás az öregedési folyamatban, a folyamat új szakaszának kibontakozása, ami egészen komoly kihívást jelent a fejlett országok számára.

Az öregedés folyamatában nemcsak az idősek, fiatalok, aktív korúak száma, aránya változik, hanem a folyamat lényege az egész korösszetétel átalakulása, a népesség korstruktúráját ábrázoló korfa *megnyúlása*. A korfa megnyúlására jó példa az 1. ábra, mely Magyarország 1949., 2001. és 2050. évi korpíramisát ábrázolja egy diagramon.

1. ábra A népesség száma nemek és életkor szerint, 1949, 2001, 2050

Forrás: KSH NKI Népesség-előreszámítási adattár, 2003. A 2050. év a népesség-előreszámítás alapváltozata szerint.

A korfa megnyúlásából következik, hogy bárhogy választunk ki egy életkort, az annál fiatalabb népesség részaránya tendenciájában csökken, az afölötti életkorú népesség részaránya tendenciájában növekszik. Sőt, az öregedési folyamat olyan előrehaladott állapotban van, hogy a fiatalok számát előbb-utóbb meghaladja az idősek száma, még akkor is, ha megemeljük a fiatalkor felső, az időskor alsó határát.

A 2. ábra szerint Magyarországon az öregedési fordulópontok 1990 és 2025 között jönnek létre abban az értelemben, hogy az idősek száma meghaladja a fiatalokét, más megfogalmazásban, az öregedési index meghaladja az 1-et. Az 1990-es évek elején a 60+ évesek száma már több volt, mint a 0–14 éveseké. Jelenleg már a 65+ évesek száma is magasabb. 2008-ra a 60+ évesek száma eléri a 0–19 évesekét, a 2020-as években ez történik a 65+ évesekkel is.

TANULMÁNYOK

2. ábra *A fiatalok és az idősebbek népességbeli arányának alakulása Magyarországon*

Forrás: KSH NKI Néesség-előreszámítási adattár, 2003. A 2050. év a népesség-előreszámítás alapváltozata szerint.

Mindebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a népesség öregedése a demográfiai változások alapfolyamata. Meg kell tanulnunk együtt élni ezzel, és a társadalmi intézkedéseknek legalább követniük kell az így kialakuló helyzeteket. Az öregedés hosszú távú folyamat, hatásai lassan, ugyanakkor hatalmas erővel bontakoznak ki, a megfelelő válaszok pedig nagyon komplexek. Ezért nem elegendő az utólagos reagálás, a társadalmaknak előre fel kell készülniük a hatások kezelésére.

3. A demográfiai öregedést befolyásoló tényezők

A demográfiai öregedést közvetlenül négy tényező befolyásolja:

- a termékenység,
- a halandóság,
- a vándorlások és
- a népesség kialakult korösszetétele.

A termékenység és a halandóság csökkenésének szerepét a különböző szerzők egyaránt hangsúlyozzák. Valóban, az éremnek két oldaláról van szó, amelyek erősítik egymást. A demográfiai átmenetben az egyének és a társadalom is a hosszú élet „pártjára áll”: ez nyilvánul meg az élettartam emelkedésében, de a gyermekszám csökkenésében is.

Az öregedés demográfiai okainak elemzése nem könnyű feladat. Mindenképpen meg kell különböztetnünk a rövid távú elmozdulásokat a hosszabb távú változásoktól. Rövidtávon – mondjuk egyetlen év alatt – a népesség átlagos korának módosulását a születések, a halálozások, a vándorlások, valamint a korösszetétel egy évvel történő eltolódása (az idő múlása) okozzák. A születések és a halálozások is csökkentik a népesség átlagos korát, a vándorlások pedig attól függően csökkentik vagy növelik, hogy a be-, illetve a kivándorlók átlagos kora hogyan viszonyul egymáshoz és a népesség átlagos korához.

A hosszú távú változásokat illetően a következőket lehet elmondani:

– A termékenység csökkenése jelentősen fokozza, emelkedése mérsékli az öregedést.

– Az életkilátások javulása, a várható élettartam emelkedése normális körülmények között az öregedést erősíti, csökkenése pedig visszafogja. Az egyes korszecifikus halandósági mutatók változásainak összehatása azonban bizonytalan. Például a középkorúak 20 százalékos halandóság-emelkedése a fiatalok és az idősek elhalálozásainak 10 százalékos mérséklődésével párosulva fokozza az öregedést. Ugyanakkor a középkorúak halandóság-növekedése önmagában fiatalító hatású.

– A bevándorlás növekedése – feltételezve, hogy a bevándorlók átlagos kora lényegesen alacsonyabb a népesség átlagos koránál – jelentősen fiatalítja a népességet.

Egy számítás szerint ahhoz, hogy Magyarország népességének átlagos életkora ne emelkedjen, a gyermekszám szintjének 1,3 helyett 2,0 körül kellene alakulnia. Ugyancsak nem emelkedett volna az átlagos életkor, ha a születéskor várható átlagos élettartam valamilyen katasztrófa következtében 10–11 évet esett volna. Változatlan átlagos életkort eredményezett volna továbbá 180 ezer (!) bevándorló fogadása a jelenlegi korjellemzők mellett. Ezek azonban pusztán számítási eredmények, ilyen mértékű elmozdulások megvalósulásának semmi esélye nincs, úgy tűnik tehát, az öregedési folyamat feltartóztathatatlan.

Hosszú távon a tényezők trendjei és ingadozásai módosulnak, kölcsönösen hatnak egymásra, és természetesen módosítják az öregedés jellemzőit. Népesség-előreszámítások, speciális forgatókönyvek alkalmazásával lehet egy-egy, az öregedés okait firtató kérdésre válaszolni.

4. Demográfiai öregedés az Európai Unió tagállamaiban

Az Európai Unió országai a legfejlettebb országok közé tartoznak. Nemcsak gazdasági-társadalmi, hanem demográfiai értelemben is. Az Unió országaiban a nagy demográfiai átalakulások jórészt már a múlt század közepéig lezajlottak. Kialakult az alacsony gyermekszám, a magas élettartam, időssé vált a népesség.

A második világháborút követően érdekes új folyamat indult el. Az országok többségében létrejött egy magas reprodukciós időszak, amit baby boomnak neveztek el. Ezzel egy időben a halandóság javulása lelassult, emelkedni kezdett a középkorú férfiak elhalálozási gyakorisága.

Mindennek következményeként gyorsan emelkedni kezdett a népesség-szám, és lelassult a népesség öregedése.

Az 1960-as évek végére, más országokban a hetvenes, nyolcvanas évekre újabb fordulat következett be: radikálisan visszaesett a termékenység, miközben látványos növekedésnek indultak az élettartamok. Az öregedési folyamat azonban csak később lódult meg, mert a baby boom-nemzedékek még az alacsonyabb gyermekszám mellett is sok újszülöttet hoztak a világra. Mindemellett jelentős különbségek alakultak ki az országok között a jövőben várható előregeedés mértékében és időzítésében is.

A demográfiai öregedés két időtávon jelent koncentrált kihívást az Unióban: Rövidebb távon a 2010-es, 2020-as években a baby boom-korszályok mennek nyugdíjba, hirtelen megnövelve a nyugdíjasok számát. Hosszabb távon, 2050 körül pedig az utóbbi két évtized alacsony születésszámai fokozzák az előregeedést. Mindemellett a halandóság folyamatos csökkenését, az időskori élettartamok növekedését valószínűsítik, ami megrendíti a nyugdíjrendszereket.

4.1. A termékenység csökkenése

Az EU tagállamaiban a termékenység szintje az 1960-as évek elején még igen magas volt: az átlagos gyermekszám 2,5 felett alakult, az országok zöme a baby boom időszak kellős közepén volt. A hatvanas évek végén kezdődött a gyermekszám csökkenése, először az északi országokban. 1970-re Dániában, Finnországban, Svédországban csökkent a gyermekszám a „bűvös” határnak számító 2,0 alá, de az ún. egyszerű reprodukciót már Németországban sem biztosította a termékenység szintje (2,03). Az 1970-es évekre az országok zömében kialakult az alacsony gyermekvállalási hajlandóság. Az 1980-as évek elején a legalacsonyabb, 1,6 alatti értékeket Luxemburgban, Németországban és Dániában figyelhettük meg. A trendet az 1980-as években követték olyan, hagyományosan magas termékenységű országok is, mint Spanyolország és Portugália, míg Franciaország és az Egyesült Királyság gyermekszáma még ekkor is viszonylag magas maradt. A helyzetet tovább színesítették a skandináv országok a termékenység többé-kevésbé jelentős emelkedésével.

A 2000. évi adatok szerint az Európai Unió országainak átlagos gyermekszáma 1,53. Létrejött az igen alacsony, 1,4 alatti átlagos gyermekszámú országok markáns csoportja: Spanyolország, Olaszország, Németország, Görögország, Ausztria. Továbbra is viszonylag magas, 1,7 feletti a termékenység Hollandiában, Finnországban, Dániában, Franciaországban és Írországban. Átlag feletti értékeket mutat Belgium, Egyesült Királyság, átlagos a gyermekvállalás intenzitása Portugáliában és Svédországban. A termékenység alacsony színvonala minden országban jelentősen hozzájárul a népesség öregedésének felgyorsulásához, különösen az igen alacsony szinteket felmutató országokban.

A termékenységgel kapcsolatos aggodalmak vegyesek az Európai Unióban. Egyfelől sokan tartanak attól, hogy a nagyon alacsony, számottevő akaratlagos gyermektelenséggel párosuló termékenység mintává válik, és konzerválja a jelenlegi viszonyokat. Másrészt az országok tisztában

vannak azzal, hogy az alacsony gyermekszám többé-kevésbé a gyermekvállalási kor egyre fokozódó kitolódásával is magyarázható. Egyáltalán nem biztos tehát, hogy a generációk végső gyermekszáma is a jelenleg mutatkozó alacsony értékeken fog alakulni. Az európai és az ENSZ előreszámítások is azzal számolnak, hogy a jövőben fokozatosan emelkedik a gyermekszám az Unióban, bár az emelkedés mértékei szerénynek mutatkoznak, maga az emelkedés pedig lassú folyamat lesz.

1. táblázat *Teljes termékenységi arányszám az Európai Unió országában, 1960–2000*

	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000
EU-15	2,59	2,72	2,38	1,96	1,82	1,60	1,57	1,42	1,53
EUR-11	2,62	2,75	2,41	1,98	1,79	1,55	1,51	1,36	1,51
Belgium	2,56	2,62	2,25	1,74	1,68	1,51	1,62	1,55	1,65
Dánia	2,57	2,61	1,95	1,92	1,55	1,45	1,67	1,80	1,76
Németország	2,37	2,50	2,03	1,48	1,56	1,37	1,45	1,25	1,34
Görögország	2,28	2,30	2,39	2,32	2,21	1,67	1,39	1,32	1,30
Spanyolország	2,86	2,94	2,90	2,79	2,20	1,64	1,36	1,18	1,22
Franciaország	2,73	2,84	2,47	1,93	1,95	1,81	1,78	1,70	1,89
Írország	3,76	4,03	3,93	3,40	3,23	2,47	2,11	1,84	1,89
Olaszország	2,41	2,66	2,42	2,20	1,64	1,42	1,33	1,18	1,25
Luxembourg	2,28	2,42	1,98	1,55	1,49	1,38	1,61	1,69	1,78
Hollandia	3,12	3,04	2,57	1,66	1,60	1,51	1,62	1,53	1,72
Ausztria	2,69	2,70	2,29	1,83	1,65	1,47	1,45	1,40	1,32
Portugália	3,10	3,14	2,83	2,58	2,18	1,72	1,57	1,40	1,54
Finnország	2,72	2,47	1,82	1,68	1,63	1,65	1,78	1,81	1,73
Svédország	2,20	2,42	1,92	1,77	1,68	1,74	2,13	1,73	1,54
Egyesült Királyság	2,72	2,89	2,43	1,81	1,90	1,79	1,83	1,71	1,64

Forrás: European Social Statistics – Demography 2001. EUROSTAT

A gyermekszám alakulása – miközben jelentős mértékben hozzájárul az öregedési folyamat felgyorsulásához – a korfa megnyúlásával összefüggésben a fiatalok kitolódására is felhívja a figyelmet. Nem véletlen ugyanis a gyermekvállalás életkorának emelkedése, hiszen a tagállamokban nagymértékben megnőtt az iskolázás, a képzés időtartama. A fiatalok később alapítanak családot, vállalnak gyermeket, később kezdődik az „igazi” felnőttkor. Ez a folyamat tovább növeli az öregedéssel amúgy is együtt járó feszültségeket, hiszen „alulról” rövidíti az aktív életszakasz hosszát.

4.2. Az élettartam növekedése

Az élettartamok, különösen az idősebb életkorokban várható élettartamok alakulása nagy mértékben előidézője az öregedési folyamat felgyorsulásának. Amíg a termékenység csökkenése a születésszám mérséklésével a fiatalok arányvesztését okozza, ezáltal emeli az idősek arányát, az élettartamok az időskori túlélési esélyek javításával az idősek számát, és ezáltal arányát növelik meg. Nem véletlen, hogy az időskori kihívások jelentős részét írják a halandóság „számlájára” az Unióban.

TANULMÁNYOK

2. táblázat Születéskor és 60 éves korban várható élettartam, férfiak

	Születéskor várható élettartamok					60 éves korban várható élettartamok				
	1960	1970	1980	1990	1999	1960	1970	1980	1990	1998
EU-15	67,4	68,4	70,5	72,8	74,9	15,9	15,9	16,8	18,2	19,4
EUR-11	67,0	68,1	70,4	72,7	74,8	16,0	16,0	16,9	18,3	19,5
Belgium	67,7	67,8	70,0	72,7	74,4	15,5	15,2	16,3	17,9	19,0
Dánia	70,4	70,7	71,2	72,0	74,2	17,1	17,1	17,0	17,4	18,4
Németország	:	:	69,6	72,0	74,7	:	:	:	17,4	19,0
Görögország	67,3	70,1	72,2	74,6	75,5	16,9	17,5	18,2	19,4	20,2
Spanyolország	67,4	69,2	72,5	73,3	75,3	16,5	16,8	18,4	19,1	19,8
Franciaország	66,9	68,4	70,2	72,7	74,9	15,6	16,2	17,3	19,0	20,0
Írország	68,1	68,8	70,1	72,1	73,9	15,8	15,6	15,9	16,7	17,9
Olaszország	67,2	69,0	70,6	73,6	75,6	16,7	16,7	16,8	18,6	:
Luxembourg	66,5	67,1	69,1	72,3	74,7	15,5	15,2	15,5	17,8	18,7
Hollandia	71,5	70,7	72,7	73,8	75,3	17,7	16,8	17,5	18,1	18,9
Ausztria	66,2	66,5	69,0	72,4	75,1	:	14,9	16,3	17,9	19,3
Portugália	61,2	64,2	67,7	70,4	72,0	16,2	15,5	16,3	17,5	18,0
Finnország	65,5	66,5	69,2	70,9	73,8	:	:	15,6	17,1	18,6
Svédország	71,2	72,2	72,8	74,8	77,1	17,3	17,8	17,9	19,1	20,2
Egyesült Királyság	67,9	68,7	70,2	72,9	75,0	15,0	15,2	15,9	17,5	18,9

Forrás: European Social Statistics – Demography 2001. EUROSTAT

3. táblázat Születéskor és 60 éves korban várható élettartam, nők

	Születéskor várható élettartamok					60 éves korban várható élettartamok				
	1960	1970	1980	1990	1999	1960	1970	1980	1990	1998
EU-15	72,9	74,7	77,2	79,4	81,2	19,0	19,8	21,2	22,5	23,8
EUR-11	72,5	74,5	77,4	79,5	81,5	19,1	19,8	21,4	22,7	24,0
Belgium	73,5	74,2	76,8	79,4	80,8	18,7	19,2	20,9	22,7	23,6
Dánia	74,4	75,9	77,3	77,7	79,0	19,3	20,6	21,4	21,6	21,9
Németország	:	:	76,1	78,4	80,7	:	:	:	21,7	23,3
Görögország	72,4	73,8	76,8	79,5	80,6	18,5	19,1	20,8	22,3	23,1
Spanyolország	72,2	74,8	78,6	80,4	82,5	19,2	20,0	22,1	23,4	24,5
Franciaország	73,6	75,9	78,4	80,9	82,4	19,5	20,8	22,4	24,2	25,2
Írország	71,9	73,5	75,6	77,6	79,1	18,1	18,7	19,5	20,9	21,8
Olaszország	72,3	74,9	77,4	80,1	82,3	19,3	20,2	21,2	23,0	:
Luxembourg	72,2	73,4	75,9	78,5	81,2	18,3	18,8	19,9	22,4	23,4
Hollandia	75,3	76,5	79,3	80,9	80,5	19,7	20,5	22,6	23,1	23,4
Ausztria	72,7	73,4	76,1	78,9	81,0	:	18,8	20,3	22,2	23,6
Portugália	66,8	70,8	75,2	77,4	79,1	19,1	18,9	20,6	21,3	22,2
Finnország	72,5	75,0	77,6	78,9	81,0	:	:	20,5	21,9	23,4
Svédország	74,9	77,1	78,8	80,4	81,9	19,3	20,9	22,1	23,2	24,2
Egyesült Királyság	73,7	75,0	76,2	78,5	79,8	18,9	19,8	20,4	21,8	22,6

Forrás: European Social Statistics – Demography 2001. EUROSTAT

A két táblázat szerint az élettartamok emelkedése töretlen az Unió országaiban. A férfiak születéskor várható élethossza 1960 óta 7,5 évvel emelkedett, ebből a 60+ éves férfiaké 3,5 évvel. A nők esetében a változások ennél is nagyobbak: a lányok életkilátásai 8, a 60+ éves nőké 5 év-

vel javultak. Igen figyelemre méltó a halandósági különbségek látványos csökkenése. A legalacsonyabb és a legmagasabb értékek közti különbség felére mérséklődött.

Ami a hosszabb távú perspektívákat illeti, valamennyi Uniós ország azzal számol, hogy folytatódik a lassúnak tűnő, ám hosszabb távon jelentőssé halmozódó élettartam-emelkedés. A férfiak életkilátásai 2020-ra megközelítenék a 80, a nőké a 85 évet, újabb többlet-éveket adva hozzá az időskori életévekhez.

4.3. Nemzetközi vándorlás

A vándorlás a népességváltozás harmadik összetevője. Ez sokáig valóban a harmadik volt a sorrendben a termékenység és a halandóság után, népesedési hatásait pedig nem volt „illő” figyelembe venni. Csak a második demográfiai átmenet elméletének kialakulásával váltotta fel a korábbi, termékenység-centrikus reprodukciós modellt egy több lábbon álló utánpótlási „szisztéma”, melyben a vándorlás népességpótló szerepe is felmerült. A gyakorlatban egyre több országban ellensúlyozza a pozitív vándorlási egyenleg a természetes fogyást. A természetes fogyás a halálozásoknak az idősödéssel törvényszerűen kialakuló többlete a születésekkel szemben.

4. táblázat *Korrigált nemzetközi vándorlási egyenlegek alakulása az Európai Unióban (1000 fő)*

	1960- 64	1965- 69	1970- 74	1975- 79	1980- 84	1985- 89	1990- 94	1995- 99	2000	Össze- sen	Népes- ség-arány (%)
EU-15	1041,2	-147,1	972,2	1388,7	270,6	2289,0	5278,9	3350,1	680,4	15124,1	4,0
EUR-11	890,7	127,3	1189,3	1068,1	211,2	1714,5	4408,8	2435,3	482,0	12527,3	4,3
B	71,5	83,6	45,0	36,0	-35,5	41,0	93,6	8,3	12,1	355,6	3,5
DK	4,4	4,8	32,3	9,8	5,3	31,8	53,0	78,5	10,1	230,2	4,3
D	814,4	1103,6	875,4	63,2	9,2	1661,2	2813,0	1022,2	105,3	8467,4	10,3
EL	-206,1	-179,1	-124,1	283,8	86,1	122,0	290,6	100,8	23,9	397,9	3,8
E	-548,7	-150,3	-160,4	141,3	4,1	-98,5	81,2	214,3	20,8	-496,3	-1,3
F	1517,2	476,3	573,8	169,1	261,5	249,0	380,0	209,4	55,0	3891,4	6,6
IRL	-104,7	-74,0	51,6	50,7	-32,8	-164,4	-7,1	78,3	20,0	-182,5	-4,8
I	-447,3	-471,4	-226,0	30,0	-138,8	-12,7	544,7	606,1	181,3	65,9	0,1
L	10,5	4,4	19,4	7,1	2,0	11,0	20,7	20,8	3,6	99,6	22,9
NL	20,8	48,1	133,6	178,4	70,8	137,1	206,8	154,5	53,1	1003,2	6,3
A	4,8	49,8	95,4	-15,2	27,8	105,7	295,1	39,7	17,3	620,4	7,7
P	-391,8	-848,3	-224,9	444,2	22,3	-226,9	-64,0	56,0	11,0	-1222,4	-12,2
FIN	-55,9	-94,5	6,4	-36,6	20,5	12,2	44,8	20,9	2,4	-79,8	-1,5
S	52,8	123,1	34,7	83,6	25,8	120,7	162,5	48,0	24,4	675,8	7,6
UK	299,3	-223,2	-159,9	-56,7	-57,9	300,0	364,1	687,5	140,0	1293,0	2,2

Forrás: European Social Statistics – Demography 2001. EUROSTAT

A nemzetközi vándorlásra vonatkozó adatok bizonytalanok, ezért azokat kellő óvatossággal kell kezelni. A vándorlási egyenleg a népeszsám és a természetes szaporodás különbségeként jön létre. Ezért nem

azonosak az egyes országok statisztikai hivatalai által közölt vándorlási különbözetekkel, amelyek a bejelentett vándorlásokon alapulnak és nem veszik figyelembe a be nem jelentett mozgást.

Az Európai Unió jelentős népességet fogadott be az utóbbi negyven évben. 15 millióval többen vándoroltak be az Unió tagállamaiba, mint onnan el. Természetesen ez a szám messze nem tükrözi a tényleges költözések nagyságát, az akár tízszerese is lehet az egyenlegnek. Talán nem állunk messze a valóságtól, ha kijelentjük, hogy az Európai Uniót érintően százmilliós számban kerekedtek fel vándorlók, hogy az Unión belül egyik országból a másikba, illetve az Unió és a világ többi országa között lakóhelyet változtassanak. Nagy volt a „jövés-menés” Európában az utóbbi évtizedekben.

Nagyon lényeges a vándorlási nyereség időzítése. A bevándorlók döntő része 1985 után jött, egyebek közt annak hatására, hogy egyre több volt szocialista ország tette lehetővé állampolgárainak, hogy korlátozások nélkül utazhasson. Mindazonáltal az Uniót érintő vándorlást nem lehet európai „belügynek” tekinteni, mivel az globális jellegű. És ez még akkor is így van, ha az egyes országokba költözők jelentős része az országok volt gyarmatairól, illetve az azok érdekszférájába egykor szorosan odatartozó országokból származik.

A lakosság számához viszonyított bevándorlási többlet szerint (Luxemburgot nem számítva) a legnagyobb befogadó ország Németország, ahol a migrációs nyereség az összlakosság 10 százalékát teszi ki. A másik véglet Portugália, amely lakosságának 12 százalékát veszítette el az utóbbi negyven év migrációs mozgásai következtében. Az EU átlagos, a lakosság 4 százalékát kitevő migrációs nyereségét további négy tagállam – Hollandia, Ausztria, Franciaország és Svédország – múlja felül.

Témánk szempontjából a leglényesebb a migráció demográfiai hatása. Az EU 15 tagállamának népességszáma 1960–2001 között 63 millió fővel gyarapodott, amiből 48 millió a születési többlet, 15 millió pedig a vándorlásokból ered. A kép az 1990-es években megfordult: a népesség száma 14 millió fővel gyarapodott, amiből már több mint 9 millió köszönhető a nemzetközi vándorlásnak. Nagyságához képest még erősebb a migráció hatása a korösszetételben. Úgy becsülhetjük, hogy vándorlás nélkül az időskori függőségi arány, tehát az idősek és az aktív korúak aránya migrációs hatás nélkül 3, a fiatalok függőségi arány 4, a teljes függőségi arány 7 százalékponttal magasabb lenne. A vándorlás tehát nemcsak a népesség számát, de a korösszetételt is jelentősen módosította, lassítva az öregedési folyamatot az Európai Unióban.

4.4. A népesség korösszetétele

Az Unió népessége a Föld legidősebb népességei közé tartozik. Ahogyan minden országban csökken a gyermekszám és emelkedik az élettartam, úgy alakul át a népesség korösszetétele. Ez az átalakulás azonban lassú, ezért nagyon markáns különbségek vannak az országok, ország-csoportok között.

5. táblázat A 60+ évesek aránya az EU-15 országokban és a világban (%)

	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000
Föld	8,1	8,2	8,4	8,5	8,6	8,8	9,2	9,6	10,0
Fejlettebb országok ebből:	12,6	13,4	14,5	15,4	15,5	16,4	17,7	18,4	19,5
EU-15	15,6	16,6	17,6	18,3	17,9	19,0	19,9	20,7	21,6
USA	13,3	13,4	14,1	14,8	15,6	16,4	16,6	16,4	16,5
Japán	8,9	9,6	10,6	11,7	12,9	14,8	17,4	20,5	23,0
Oroszország	9,3	10,4	11,9	13,6	13,5	13,9	16,0	16,7	18,6
Fejlődő országok ebből:	6,2	6,1	6,1	6,1	6,3	6,6	6,9	7,3	7,6
Kína	7,2	7,0	6,8	6,9	7,4	8,1	8,6	9,3	10,2
India	5,7	5,8	6,0	6,2	6,5	6,6	6,9	7,2	7,0
Nigéria	4,1	4,1	4,2	4,2	4,3	4,4	4,5	4,7	4,5
Brazília	5,3	5,5	5,7	6,0	6,2	6,3	6,7	7,1	7,9

Forrás: EU-15 kivételével: United Nations - Sex and Age Annual, 1950-2050 (The 1998 Revision), U.S. Bureau of the Census – International Data Base
EU-15: European Social Statistics – Demography 2001. EUROSTAT

Amíg a Föld népességében kerekén 10 százalék az idős ember, az EU 15 tagállamában már jócskán meghaladta a 20 százalékot. 1995-ig az EU-ban élt a legidősebb népesség, amikor Japán hagyta. A fejlett országok sorából kitűnik az USA, főként a bevándorlás által fékezett öregedéssel. A kevésbé fejlett országok a demográfiai átalakulás különböző fázisaiban vannak. Nigériában a továbbra is igen magas gyermekszám miatt még csak 4 százalék az időskorú népesség aránya, míg Kínában a politika által kikényszerített születéskorlátozás emeli az időskorúak arányát 10 százalék fölé. Az EU meglehetősen egyedül áll a nagymértékű elöregedés okozta kihívások megválaszolásában. Mindez indokolja azt a körülményt, amellyel az Unió és tagállamai az időskori ellátás kérdését és azon belül a nyugdíjrendszert kezeli. Olyan súlyú társadalmi problémáról van szó, amelyben az útkeresés, a különböző eszközök, megoldási módok kipróbálása csak részlegesen alkalmazható. Jelenleg 81 millió idős uniós polgárról kell gondoskodni, és ez a szám évről évre növekszik.

A tagállamok elöregedettségi szintje jelentősen különbözik, bár ezek a szintek fejlett országokra jellemzően egytől egyig magasak. A különbségek fő oka a termékenység időbeni alakulásában keresendő, ezt „színesítik” a halandóság és a nemzetközi vándorlás hatásai. A sorból kilóg Írország viszonylag fiatal népessége. Átlagos kora 34,5 év, az idősek (60+ évesek) aránya mindössze 15 százalék. Ezek az értékek az Európai Unió átlagainál 5,1 évvel, illetve 6,5 százalékponttal alacsonyabbak. Ezzel szemben a fiatalok (0–19 évesek) aránya 31 százalék, ami az uniós átlagot 7,8 százalékponttal haladja meg. A jelentős különbség oka egyértelműen az írországi termékenység alakulásában, egészen a legutóbbi időkgig magas szintjében keresendő (lásd az 1. táblázatot).

Írországot leszámítva az idősek aránya 18 százalék (Hollandia) és 24 százalék (Olaszország) között alakul. Hollandia lakossága a bébi-hullámhegy idején megfigyelt magas gyermekszám, a jelenleg is átlag feletti

TANULMÁNYOK

gyermekvállalás, valamint a kiemelkedő mértékű bevándorlás hatására viszonylag fiatal. Olaszországban a nagyon alacsony születésszámok és az igen dinamikus emelkedő élettartamok eredményezték a kiemelkedő idős-arányt. Általában magas az idősek aránya azokban az országokban, amelyekben a termékenység hosszabb ideje 1,2–1,3-as szinten mozog (Németország, Görögország, Olaszország) és korábban is átlag alatti volt. Svédországban viszont a kiemelkedő élettartam az idősödésben elfoglalt előkelő hely okozója.

6. táblázat Az öregedés mutatószámai az Európai Unió országaiban, 2000

	Átlagos kor	60+ évesek száma (1000)	0-19 évesek aránya (%)	20-59 évesek aránya (%)	60+ évesek aránya (%)	Fiatalkori függőségi arány	Időskori függőségi arány	Teljes függőségi arány
EU-15	39,8	81476,2	23,0	55,4	21,6	0,414	0,391	0,805
EUR-11	39,9	63851,9	22,5	55,7	21,9	0,404	0,393	0,797
B	39,7	2240,8	23,6	54,5	21,9	0,434	0,402	0,836
DK	39,1	1050,6	23,7	56,6	19,7	0,418	0,348	0,767
D	40,9	18881,1	21,3	55,7	23,0	0,383	0,413	0,796
EL	40,3	2438,1	21,8	55,1	23,1	0,395	0,420	0,815
E	39,6	8517,3	21,7	56,7	21,6	0,382	0,381	0,763
F	38,7	12149,9	25,6	53,9	20,5	0,474	0,380	0,855
IRL	34,7	570,6	30,8	54,1	15,1	0,568	0,279	0,847
I	41,4	13792,0	19,8	56,3	23,9	0,351	0,425	0,776
L	38,3	83,2	24,4	56,5	19,1	0,432	0,338	0,771
NL	38,2	2875,9	24,4	57,5	18,1	0,425	0,316	0,740
A	39,5	1650,5	22,8	56,8	20,4	0,402	0,359	0,761
P	38,6	2064,1	23,5	55,9	20,6	0,420	0,370	0,790
FIN	39,2	1026,4	24,7	55,5	19,8	0,444	0,358	0,802
S	40,2	1963,9	24,2	53,6	22,2	0,451	0,413	0,864
UK	38,8	12171,7	25,3	54,3	20,4	0,465	0,376	0,841

Forrás: European Social Statistics – Demography 2001. Eurostat

Az átlagosnál valamivel fiatalabb népességű országok között kiemeljük a két nagyot, Franciaországot és az Egyesült Királyságot. Mindkét országra jellemző, hogy eddig elkerülték a termékenység „mélyrepülését”, miközben jelentős számú bevándorlót fogadtak be, és a halandóságban sincs lemaradásuk a többiekhez képest. Figyelmet érdemel Spanyolország, Ausztria és Portugália, ahol a gyermekvállalás szintje korábban meghaladta az uniós átlagot, mára azonban kialakult a „mélyrepülés”. Várható, hogy ezek az országok viszonylag gyorsan csatlakoznak az igen idős lakosságú német–görög–olasz csoporthoz, Spanyolország pedig egyhamar át is veheti a vezető helyet az öregedésben.

Az Unió egészét tekintve 100 aktív korúra 41 fiatal és 39 idős ember jut, de vannak olyan tagállamok, ahol jócskán meghaladja a fiatalok aránya az idősekét. Kiemelkedik Írország, ahol ez az arány kétszeres, de jó helyzetben van Hollandia, Luxemburg, Franciaország, az Egyesült Királyság, Finnország és Dánia is, ahol a fiatalok legalább egyötöddel meghaladják az idősebb populációt. Három országban, Németországban,

Olaszországban és Görögországban viszont már több az idős, mint a fiatal, Spanyolországban pedig gyakorlatilag megegyezik a számuk. Olaszországban 100 aktív korúra 35 fiatal és 43 időskorú jut.

5. Elöregedés az új tagállamokban

2004-ben 10 új tagállammal bővült az Európai Unió. A közép-európai országok, valamint Ciprus¹ és Málta csatlakozásával kb. 75 millió fővel, nagyjából 20 százalékkal gyarapodik az Unió népessége. Uniós méretekben egy nagyobb (Lengyelország), két gyengén közepes (Csehország és Magyarország) és több kisméretű, sőt miniállam lesz az Európai Unió tagja. Demográfiai jellemzőiket tekintve ezek alacsony gyermekszámú, alacsony élettartamú, többségében elvándorlási többletet mutató országok. Mindez ellentétben áll a tagállamok közvéleményében még ma is élő sztereotípiákkal, miszerint a mi földrajzi régióinkban fiatal, magasabb gyermekszámú és növekvő népesség van, szemben az Európai Unióval.

Ami a termékenység alakulását illeti, valóban volt két olyan évtized – az 1970-es és az 1980-as évek –, amikor a közép-európai régióban magasabb volt a gyermekszám, mint az Unióban. Kiderült azonban, hogy csak fáziskésésről van szó, egyfajta keleti termékenységi minta továbbéléséről. A rendszerváltozások nyomán minden országban „sürgősen” alacsonnyá vált a termékenység, és a lehető leggyorsabb mintaváltási folyamatnak vagyunk tanúi. Ahogy a gyermekszám, úgy az élettartam is többé-kevésbé megrekedt az 1970-es, 1980-as években Közép-Európában. Az Unió országaitól való távolság megnőtt, sőt a rendszerváltozások környékén az országok egy részében, főleg a Baltikumban, kisebb mértékben Magyarországon halandósági krízis is kialakult.

A nemzetközi vándorlás tendenciái is eltérőek a jelenlegi 15 tagállam és a csatlakozó országok között. Utóbbiakban jellemzővé vált a negatív egyenleg, azaz többen hagyták el az országokat, mint ahányan odavándoroltak. Néhány országban, így Magyarországon is, a rendszerváltozás után a vándorlás előjelet váltott. Hazánkban az 1990-es évek során mintegy 200 ezer fős bevándorlási többlet keletkezett. Ennek ellenére a közép-európai országokat ma még inkább a kibocsátó, mint a befogadó országok között tartják számon.

¹ Mint közben kiderült, Ciprusnak csak a görög része csatlakozott, ezért az adatok ebben a vonatkozásban kevésbé fontosak.

TANULMÁNYOK

7. táblázat Teljes termékenységi arányszám a csatlakozó országokban

	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000
EU-15	2,59	2,72	2,38	1,96	1,82	1,60	1,57	1,42	1,53
Csehország	2,11	2,18	1,91	2,43	2,10	1,96	1,89	1,28	1,14
Észtország	:	:	2,16	2,04	2,02	2,12	2,05	1,32	1,39
Magyarország	2,02	1,82	1,98	2,35	1,91	1,85	1,87	1,58	1,33
Lettország	:	1,74	2,01	1,96	1,90	2,09	2,02	1,25	1,24
Litvánia	2,60	2,40	2,40	2,20	2,00	2,10	2,00	1,49	1,33
Lengyelország	2,98	2,52	2,20	2,27	2,28	2,33	2,04	1,61	1,34
Szlovákia	3,07	2,78	2,40	2,55	2,32	2,25	2,09	1,52	1,20
Szlovénia	2,18	2,43	2,10	2,16	2,11	1,72	1,46	1,29	1,25
Ciprus	3,51	:	2,54	2,01	2,46	2,38	2,42	2,13	1,83
Málta	3,62	2,47	2,02	2,27	1,99	1,96	2,05	1,83	:

Forrás: European Social Statistics – Demography 2001. Eurostat

8. táblázat Születéskor várható élettartam a csatlakozó országokban

	Születéskor várható élettartam, férfiak					Születéskor várható élettartam, nők				
	1960	1970	1980	1990	1999	1960	1970	1980	1990	1999
EU-15	67,4	68,4	70,5	72,8	74,9	72,9	74,7	77,2	79,4	81,2
Csehország	67,9	66,1	66,8	67,6	71,4	73,4	73,0	73,9	75,4	78,1
Észtország	64,3	65,5	64,1	64,6	65,5	71,6	74,1	74,1	74,6	76,3
Magyarország	65,9	66,3	65,5	65,1	66,4	70,1	72,1	72,7	73,7	75,2
Lettország	65,2	66,0	63,6	64,2	64,9	72,4	74,4	74,2	74,6	76,2
Litvánia	64,9	66,9	65,5	66,6	67,1	71,4	74,8	75,4	76,2	77,4
Lengyelország	64,9	66,6	66,9	66,7	68,8	70,6	73,3	75,4	76,3	77,5
Szlovákia	68,4	66,7	66,8	66,6	69,0	72,7	72,9	74,3	75,4	77,0
Szlovénia	66,1	65,0	67,4	69,5	71,3	72,0	72,4	75,2	77,4	78,8
Ciprus	:	:	72,3	74,1	75,3	:	:	77,0	78,6	80,4
Málta	66,5	68,4	68,5	73,7	75,1	70,5	72,6	72,7	78,1	79,3

Forrás: European Social Statistics – Demography 2001. Eurostat

Mindennek összhatására a csatlakozó országok népessége ma még fiatalabb, mint az Európai Unióé. Ebben egyaránt szerepet játszik a magasabb halandóság és a korábban magasabb gyermekszám. A fiatalok arányai minden országban felette állnak, az időseké alatta maradnak az uniós átlagnak. A függőségi arányokban már kisebbek a különbségek. A legutolsó évek termékenységi és halandósági adataiból pedig az látszik, hogy a közép-európai országok fokról fokra felzárkózhatnak az uniós átlaghoz, már ami a korösszetétel főbb arányait illeti.

9. táblázat Az öregedés mutatószámai a csatlakozó országokban, 2000

	60+ évesek száma	0-19 évesek (%)	20-59 évesek (%)	60+ évesek (%)	Fiatalkori függőségi arány	Időskori függőségi arány	Teljes függőségi arány
EU-15	81476	23,0	55,4	21,6	0,414	0,391	0,805
Csehország	1873	23,4	58,4	18,2	0,401	0,312	0,713
Észtország	292	25,5	54,2	20,3	0,470	0,374	0,844
Magyarország	1974	23,6	56,7	19,7	0,416	0,346	0,763
Lettország	501	25,3	54,1	20,7	0,467	0,383	0,850
Litvánia	684	27,1	54,4	18,5	0,498	0,340	0,838
Lengyelország	6393	28,3	55,2	16,5	0,512	0,300	0,812
Szlovákia	831	28,1	56,5	15,4	0,497	0,272	0,770
Szlovénia	378	23,2	57,8	19,0	0,402	0,329	0,731
Ciprus	102	31,3	53,4	15,4	0,587	0,288	0,874
Málta	60	31,3	53,4	15,4	0,587	0,288	0,874

Forrás: European Social Statistics – Demography 2001. Eurostat; OECD Online Database – Labour Force Statistics 2002. www.oecd.org

Megjegyzés: Ciprusnál a kormány által ellenőrzött területen. Málta korösszetételét Cipruséval azonosnak vettük.

Az Unióban 100 gazdaságilag aktív személyre 131 nem aktív jut. Közép-Európában vannak ennél jóval kedvezőbb és jóval kedvezőtlenebb helyzetben lévő országok. Előbbire példa Csehország és Szlovákia 1,096-es, illetve 1,154-es eltartási arányszámmal. Ugyanakkor Lengyelországban 100 gazdaságilag aktívra 141, Magyarországon 151 eltartott jut. A magyarországi értéknél csak Olaszország eltartási arányszáma rosszabb az Unió országai között.

6. Demográfiai távlatok

Az Európai Unió tagállamaira több népesség-előreszámítás is készült az utóbbi években. Az EUROSTAT forgatókönyvei (2001) mellett az ENSZ kétévenként (legutóbb 2002-ben) megjelent világnépesség-előreszámításai tájékoztatnak a statisztikai megfigyelések és a tudományos vizsgálatok alapján kimunkált jövőképről. A demográfiai előrebecslések különösen hosszú távot fognak át, mert a folyamatok ilyen időtávon bontakoznak ki a maguk teljességében, hiszen a népesség kicserélődése egy igen lassú folyamat. Itt egy speciális európai előreszámítást használunk, melyet az 1999. évi Európai Népeségi Konferenciára dolgoztak ki, kimondottan azzal a céllal, hogy felmérjék az uniós bővítés lehetséges demográfiai következményeit (a továbbiakban: EPC99 előreszámítások).²

Az EPC99 előreszámítások két feltételrendszeret alkalmaznak, ennek megfelelően két, markánsan eltérő demográfiai forgatókönyvet számolnak ki. Az „Egységes” scenárióban minden ország ugyanazokhoz a távlati mutatószámokhoz közelít. A termékenység szintje egységesen 1,8-

² Browser for Database. EPC99 European Population Scenarios 1996–2020. Version 1.1. Written by Corina Huisman and Evert van Imhof. NIDI 1999.

TANULMÁNYOK

nak tételezett, a férfiak születéskor várható élettartama 83 év lesz, a nőké 86 év, valamint évente 2,5 ezreléknyi bevándorlási többlet is keletkezik. A „Differenciált” szcenárióban a termékenység Észak-Európától Nyugat- és Dél-Európán keresztül Közép-Európáig 1,6-tól 1,3-ig csökken. Az élettartamokban az Unió javára öt év előny marad fenn. A nemzetközi vándorlás arányszáma Északon és Nyugaton 1,5, Délen 2,5 ezrelék, a csatlakozó országok övezetében viszont negatív, -0,5 ezrelék.

Az első számú sokkoló eredmény az, hogy az Európai Unió jelenlegi 15 tagállamának együttes népességszáma a mostani 376 millióhoz képest 2050-re 341 és 424 millió fős intervallumban várható, tehát középértéken növekszik. Egyáltalán nincs szó tehát arról a súlyos létszámcsökkenésről, ami hosszabb ideje befészkelte magát a köztudatba. 2020-ig egyetlen országban sem várható számottevő, a népesség öt százalékát meghaladó létszámcsökkenés, még oly kedvezőtlen feltételezések mellett sem. Mindez arra vezethető vissza, hogy noha a gyermekszám alacsony az egész régióban, de ma már nem egyedül a gyermekszám határozza meg a népességek jövőjét. Sőt, az Európai Unió országai példát mutatnak egy új reprodukciós modell érvényesítésére. Ebben a modellben létszámmegőrző, növelő szerep jut a halandóságnak és a migrációnak is, mégpedig a gyermekszámmal összemérhető nagyságrendben.

A szcenáriók másik sokkoló eredménye az öregedési folyamat felgyorsulásának, az új előregedési hullám létrejöttének kimutatása. Számítások szerint a baby boom-korosztályok idős korba lépése csak nyitánya lesz ennek az előregedési szakasznak, mely töretlenül folytatódik, és egyharmados szintre nyomja fel az idősek arányát. Vagyis 2050-ben minden harmadik polgár a 60+ évesek csoportjába tartozik majd, az EPC99 előreszámítások szerint.

A harmadik sokkoló eredmény a csatlakozó országokat érinti. A számítások szerint ugyanis, fiatalabb korösszetételük ellenére, jelentős népességcsökkenésnek néznek elébe. A népességcsökkenés a földrajzi régió szintjén még ez „Egységes” szcenárióban is kialakul (78,6 millióról 77,5 millióra), a „Differenciált” forgatókönyv szerint pedig egyenesen drámai mértékű (a népességszám 2050-ben mindössze 58 millió fő).

Témánk szempontjából különös figyelmet érdemel az időskori létszámok és arányok, a függőségi mutatók és az eltartási arányszámok alakulása. Az idősek száma 2020-ban az EU-15 övezetben 102–107 millió fő, az EU-25 övezetben 120–125 millió fő között várható. Ez a 2000. évi létszámokhoz képest 20–30 milliós, 25–40 százalékos többletet jelent. A változás mértékét tekintve az „Egységes” forgatókönyvben Hollandia áll az első helyen az idősek létszámának 52 százalékos növekedésével. Igen jelentős a növekedés Finnországban és Írországban, a csatlakozó országok közül Lengyelországban és Szlovákiában, az idősek száma mindenhol legalább 40 százalékkal emelkedik 2020-ig. A változások a „Differenciált” szcenárióban még nagyobbak. 2050-ig az idősek száma több országban megduplázódik, míg másokban – ahol a népesség már ma is igen öreg – a változások szerényebbek.

Nagyon markáns tendencia az idősek aránynövekedése. 2050-ig az Unió egészét nézve a 60+ évesek aránya 32–35 százalékra emelkedik. Ennél lényegesen magasabb idős arányok várhatók Dél-Európában és

Hablicsek-Pákozdi: Az elöregedő társadalom szociális kihívásai

TANULMÁNYOK

Hablicsek-Pákozdi: Az elöregedő társadalom szociális kihívásai

Közép-Európában. Az idősödés átfogó, a teljes korösszetételt érintő jellege mutatkozik meg abban, hogy megkezdődik az aktív korúak arányának csökkenése is. Az Unió egészében a 20–59 évesek aránya jelenleg 55–56 százalék, 2050-re pedig 47 százalék várható.

Végül az eltartási arányszám alakulására hívjuk fel a figyelmet. Az uniós átlag jelenleg 1,3, 2050-ben pedig 1,7 várható változatlan aktivitási arányok mellett. Külön figyelmet érdemelnek azok az országok, ahol az eltartási arány igen magas szintre nő, négy országban – Görögország, Spanyolország, Olaszország és Magyarország – várhatóan a kettőt is meghaladja.

7. A demográfiai öregedés nyugdíjrendszerekkel összefüggő kihívásai

Az európai társadalmak korösszetételének változása és a negatív demográfiai tendenciák a szakembereket és az állami vezetőket cselekvésre kényszerítik. A nemzeti és közösségi fellépést sürgetik az államháztartások egyensúlyát érintő és a makrogazdasági teljesítményt hosszabb távon befolyásoló hatások. Ennek köszönhetően az elmúlt másfél évtizedben a szociális ellátórendszer működésének és finanszírozhatóságának biztosítását célzó intézkedések középpontjába a demográfiai mutatók elemzése és a stratégia kidolgozása került. A demográfiai tények ismeretében csak átfogó, egymással összhangban álló intézkedések vezethetnek eredményre.

A tagállamok és a közösségi intézmények egyaránt nagy hangsúlyt fektetnek az előregedés pénzügyi kihívásainak kezelésére. A társadalom többségét érinti ugyanis a nyugdíjrendszerek finanszírozhatóságának megőrzése. Az előrejelzések két problémára mutatnak rá:

- a nyugdíjak jövőbeli finanszírozási nehézségeire,
- a jelenlegi nyugdíjvárományok teljesíthetőségének problémáira.

A nyugdíjrendszereket érintő hatások és a pénzügyi feszültségek súlyossága tagállamonként eltérő, amit a tagállamok következő sajátosságai befolyásolnak:

- gazdasági és társadalmi berendezkedés, fejlettség, piaci viszonyok;
- az állami és az egyén szerepe a szociális ellátórendszerben;
- a hagyományos családmodell változásai, a kulturális tradíciók;
- a munkaerőpiac sajátosságai és szabályozása (társadalmi, erkölcsi, jogi);
- a nyugdíjrendszerek közötti történelmi és szabályozási különbségek.

A különbségek ellenére a párhuzamos fejlődés jeleit is megtaláljuk, különösen, ami a közös problémákkal összefüggő útkeresés módját és eszközeit illeti. A kilencvenes évek európai nyugdíjreform hulláma a megváltozott társadalmi és gazdasági feltételrendszerhez való igazodás következménye. A szóban forgó reformokat lényegében ugyanazok a problémák kényszerítették ki. A reformok a hosszú távú fenntarthatóság

és a stabil államháztartási egyensúly biztosítására irányultak, de ütemezésük és mélységük tagállamonként eltérő.

A reformstratégiák vizsgálata előtt összefoglaljuk, hogy milyen problémákat jelent a nyugdíjrendszerek szempontjából az elöregedés, és hogy milyen európai válasz fogalmazódott meg ezzel szemben. Az időskorú népesség számának és arányának növekedése elsősorban az állami nyugdíjak színvonalát veszélyezteti. A források kimerülése a kis összegű ellátások folyósítását is lehetetlenné teheti. Ezt a félelmet támasztják alá mindazok az elemzések, amelyek a reformok alapját jelentik. Ez a probléma arra mutat rá, hogy a szociális ellátórendszert és a kapcsolódó területeket (gazdaság-, pénzügy-, foglalkoztatás és szociálpolitika) együtt kell vizsgálni és átalakítani. Ha az európai nyugdíjreformok általános jellemzőit megnézzük, ezt a tételt a tagállami intézkedések egész sora – csakúgy, mint a közösségi fellépés iránya – is megerősíti. Említhetnénk azonban a kilencvenes évek magyar nyugdíjreformját is, amelyet ugyancsak az előző fejezet részben bemutatott demográfiai változás, illetve annak előre jelzett gazdasági, pénzügyi következményei tettek szükségessé.

Az összehangolt és átfogó intézkedésre jó példa az Európai Unióban alkalmazott nyitott koordináció módszere. A nyitott koordináció keretében a tagállamok nyugdíjrendszerei közös célkitűzéseket követnek, ezáltal közös fejlődési pályára „kényszerülnek”. A nyugdíjrendszerek nyitott koordinációja a következő alapelvekre épül:

- a nemzeti sajátosságok figyelembevételével szociális rendeletetésük betöltésének biztosítása;
- hosszú távú finanszírozhatóságuk feltételeinek megteremtése, valamint
- a megváltozott társadalmi körülményekhez való igazodás és a rendszerek összehangolt modernizációja.

8. Reformstratégiák a nyugdíjrendszerek pénzügyi fenntarthatóságának védelmében

A nyugdíjrendszerek reformja érdekében 2001 decemberében Laekenben döntöttek a nyitott koordinációs mechanizmus elindításáról, amely kettős kötelezettséget ró a tagállamokra: egyrészt az együttműködés vállalását, másrészt azt, hogy a konkrét célkitűzések elérése érdekében aktív erőfeszítéseket kell tenni és hosszú távú stratégiai gondolkodást kell bemutatni. A nyitott koordináció célja a stabil finanszírozhatóság és az ellátások megfelelő biztosítása. A tisztességes életszínvonalat garantáló jövőbeli nyugdíjak annak függvényei, hogy az egyes országok a rohamosan öregedő társadalom feltételei között milyen mértékben képesek biztosítani a rendszerek fenntartható finanszírozását. Ennek egyetlen lehetséges útja, hogy a rendszereket az átfogó nemzeti stratégia alapján szilárd pénzügyi alapokra helyezik. Ebből a szempontból a nyitott koordináció módszerének legfontosabb elemei:

- a tagállamokat a nyugdíjrendszerek működésével összefüggésben tapasztalatcserére és együttműködésre kötelezi;

TANULMÁNYOK

- fórumot biztosít arra, hogy az egyes rendszerek teljesítménye közösen elfogadott indikátorok alapján mérhető legyenek;
- a tagállamokon számon kérhetőek a közös célok és a bevezetett intézkedések.

Bármilyen is a szervezetük, szabályozásuk vagy finanszírozásuk módszere (felosztó-kirovó vagy tőkefedezeti), az állami nyugdíjrendszerek pénzügyi transzfereket nyújtanak kedvezményezettjeiknek. Ezt túlnyomó részben a nemzetgazdaság pillanatnyi teljesítményének függvényében tehetik meg. Egyetlen rendszer sem képes megfelelő színvonalú ellátásokat biztosítani, ha a gazdasági teljesítmény nem fedezi a szükséges anyagi forrásokat. A nyitott koordináció módszere azonban nem rendszersemleges, hanem a megoldások egész tárházát biztosítja. Ugyanakkor prioritást élveznek az állami nyugdíjkiadásokat érintő megoldások. A reformokban nagy hangsúlyt kapnak a kiadások csökkentésére irányuló törekvések, amelyet alátámasztanak a 13. sz. táblázat adatai, amit már a kilencvenes évek nyugdíjreformjainak mérhető, illetve várható hatásait is figyelembe veszik.

13. táblázat Az állami nyugdíjkiadások alakulására vonatkozó előrejelzések az EU-15 tagállamában a GDP százalékában

	2000	2005	2010	2020	2030	2040	2050	Változás 2000–50
B	10,0	9,5	9,9	11,4	13,3	13,7	13,3	3,3
DK	10,5	11,3	12,5	13,8	14,5	14,0	13,3	2,9
D	11,8	11,4	11,2	12,6	15,5	16,6	16,9	5,0
EL	12,6	12,4	12,6	15,4	19,6	23,8	24,8	12,2
E	9,4	8,8	8,9	9,9	12,6	16,0	17,3	7,9
F	12,1	12,2	13,1	15,0	16,0	15,8	15,8	3,8
IRL	4,6	4,5	5,0	6,7	7,6	8,3	9,1	4,4
I	13,8	13,8	13,9	14,8	15,7	15,7	14,1	0,2
L	7,4	7,4	7,5	8,2	9,2	9,5	9,3	1,9
NL	7,9	8,3	9,1	11,1	13,1	14,1	13,6	5,7
A	14,5	14,5	14,9	16,0	18,1	18,3	17,0	2,5
P	9,8	10,9	11,8	13,1	13,6	13,8	13,2	3,4
FIN	11,3	10,9	11,6	12,9	14,9	16,0	15,9	4,7
S	9,0	9,2	9,6	10,7	11,4	11,4	10,7	1,7
UK	5,5	5,3	5,1	4,9	5,2	5,0	4,4	-1,1

Forrás: EPC (Foglalkoztatáspolitikai Bizottság) 2001

Az állami nyugdíjkiadások 2000–2050 között prognosztizált növekedése a GDP ráfordítás 3–5 százalékpontos emelkedését jelzi. Ez az EU átlagot alapul véve a 2000-ben mért 10,4 százalékról 2050-re 13,3 százalékra ugró növekedést jelent. Mindezek ellenére alapkövetelmény, hogy biztosítsák a nyugdíjrendszerek fenntartható finanszírozását és a megfelelő színvonalú – az aktív életpálya alatt elért életszínvonal fenntartását és tisztességes megélhetést lehetővé tevő – ellátásokat. Mindezek érdekében a nyitott koordináció keretében a nemzeti nyugdíjstratégiák alakítását, az alábbi konkrét célkitűzések határozzák meg:

- magas szintű foglalkoztatottság elérése – összhangban a nemzeti foglalkoztatáspolitikai stratégiákkal;
- az időskorú népesség munkaerő-piaci és nyugdíjrendszerbeli részvételének ösztönzése – a foglalkoztatáspolitikai és adópolitikai összefüggések figyelembevételével;
- az államháztartás egyensúlyának fenntartása az állami nyugdíjrendszer megfelelő reformjának végrehajtásával – ez egyidejűleg stabil pénzügypolitikát és az államadósság csökkentését, illetve a nyugdíj-tartalékalapok létrehozását feltételezi;
- igazságos és méltányos egyensúly biztosítása az aktív korúak és a nyugdíjasok – azaz a finanszírozók és a kedvezményezettek között, a generációk közötti szolidaritás erősítésével;
- a magán- és állami nyugdíjrendszerek összhangjának biztosítása megfelelő színvonalú és biztos jövőbeli ellátások nyújtására való képességük garantálásával.

Az eddigi nyugdíjreformok a következő közös vonásokkal rendelkeznek:

- a kilencvenes években bevezetett, valamint az utóbbi 2-3 évben megkezdett nyugdíjreformok lényegében már a 21. század követelményeit tüzték zászlajukra;
- a reformok nem egyszeri intézkedéscsomag eredményei, hanem a fokozatosság és a folyamatosság jellemzi ezeket;
- a legtöbb tagállam – különösen Németország, Franciaország, Ausztria, Spanyolország – további intézkedéseket tervez annak érdekében, hogy a megkezdett reformok elmaradt elemeit és a reformok tapasztalatait radikálisabb lépésekkel hasznosítsák;
- a nyugdíjreformok egyik karakterisztikus eleme a magánnyugdíj szerepének erősödése, amely az állami terhek csökkentését az egyéni felelősség erősítésével párosítja.

Bár e megállapítások elsősorban a 15 tagállamokra vonatkoznak, de a 2004-ben csatlakozó tagállamok többségében is hasonló folyamatok zajlanak. Magyarországon például a nyugdíjreform szintén több lépésben jött létre, sőt, az új követelményeknek megfelelő folytatása a következő évek feladata.

A következőkben az EU-tagállamoknak az öregedő társadalom kihívásaira adott válaszait vizsgáljuk meg közelebbről. A tagállamok hosszú távú stratégiai elemei közül csak a legfontosabb, általánosnak tekinthető vagy esetleg úttörő jellegű intézkedéseket ismertetjük.

8.1. A foglalkoztatási szint emelése és az aktív életpálya kiterjesztése

A foglalkoztatási szint növelése, a munkanélküliek és az inaktívok visszavezetése a munkaerőpiacra fontos célkitűzés. Ezzel lehet leginkább enyhíteni az aktív korú munkaerő csökkenéséből eredő problémákat. Az alacsonyabb foglalkoztatási rátával rendelkező, az idősebb korcsoportba tartozók munkaerő-piaci helyzetének javítása két okból fontos:

TANULMÁNYOK

- enyhíti a nyugdíjrendszerek finanszírozási nehézségeit;
- a megfelelő nyugdíjjogosultságok megszerzésével enyhíti a szociális ellátórendszer terheit.

Mindezek alapján a tagállamok elkötelezték magukat az inaktívak, különösen a nők és az időskorúak munkaerő-piaci integrációja mellett, ami jól megfigyelhető a családpolitika és a foglalkoztatáspolitikai szemléletváltásában. A nők és az időskorúak, illetve az idősebb korosztályba tartozó – 55-64 év közötti – munkavállalók elhelyezkedését, és munkában tartását ösztönző aktív foglalkoztatáspolitikai intézkedések hatása a nyugdíjfinanszírozás szempontjából is egyértelműen mérhető. A társadalmi szemléletváltás ugyan lassan halad – különösen, ami a hagyományos családi szerepek újraértékelését illeti –, de pénzügyi ösztönzőkkel támogatják ezt a folyamatot.

A nők foglalkoztatási helyzetének javításához elsősorban a gyermeknevelés és elhelyezés megkönnyítése, a rugalmas munkaidő lehetővé tétele és különösen az atipikus munkavállalási formák alkalmazásának ösztönzése járulhat hozzá. Feltétlenül meg kell említeni a nyugdíjas családtagok bevonásának ösztönzését a gyermeknevelésbe. Az időskorúak munkaerejének kihasználásával csökkenthető a szociális kirekesztés kockázata, egyúttal növelhető az aktív korú női munkavállalók száma. Magyarországon a nagyszülői gyás bevezetésének célja ugyancsak az aktív korú nők munkaerő-piaci integrációja.

14. táblázat *A Lisszaboni és Stockholmi foglalkoztatási célok irányába mutató fejlődési folyamat*

	Teljes foglalkoztatási ráta (15–64 életév között)			Nők foglalkoztatási rátája (15–64 év között)			Idősebb munkavállalók foglalkoztatási rátája (55–64 év között)		
	2001	Változás 2000– 2001	Változás 1995– 2001	2001	Változás 2000– 2001	Változás 1995– 2001	2001	Változás 2000– 2001	Változás 1995– 2001
B	59,9	-0,6	3,8	51,0	-0,5	6,0	25,1	-1,2	2,2
DK	76,2	-0,1	2,8	72,0	0,4	5,3	58,0	2,3	8,2
D	65,8	0,4	1,2	58,8	0,9	3,5	37,7	0,2	0,0
EL	55,4	-0,3	0,7	40,9	-0,3	2,8	38,0	-0,6	-0,3
E	57,7	1,5	10,9	43,0	1,8	11,2	39,2	2,2	6,8
F	62,8	0,7	3,2	56,0	0,8	3,8	31,9	2,0	2,6
IRL	65,7	0,6	11,1	54,9	0,9	12,9	46,8	1,5	7,0
I	54,9	1,1	4,0	41,1	1,5	5,7	28,1	0,3	-0,5
L	62,9	0,2	4,2	50,9	0,8	8,3	24,4	-2,3	0,7
NL	74,1	1,2	9,4	65,2	1,7	11,5	39,6	1,4	10,3
A	68,4	0,0	-0,3	60,1	0,5	1,0	28,6	-0,2	-1,5
P	68,7	0,5	4,9	61,0	0,7	6,6	50,1	-0,9	3,8
FIN	68,2	0,8	6,4	65,4	1,0	6,3	45,8	3,6	11,0
S	74,1	1,1	3,1	72,4	1,3	2,8	66,8	1,9	5,1
UK	71,8	0,3	3,2	65,1	0,3	3,3	52,3	1,5	4,7
EU-15	64,1	0,7	4,0	55,0	0,9	5,3	38,8	1,0	2,8
CÉL	2010	70%		60%-ot meghaladó			50%		

Forrás: EUROSTAT

A nők gazdasági aktivitásának és általában a foglalkoztatási szintjének növelése központi szerepet tölt be a hosszú távú nyugdíjreformban. A strukturális változást elősegítő eszközök természetesen tagállamonként változnak. Az állami beavatkozásnak vannak általánosan jellemző elemei, még azokban a tagállamokban is, ahol a foglalkoztatási helyzet kifejezetten kedvező:

- az adórendszeren belül a munkavállalást ösztönző elemek erősítése;
- a munkakörülmények és a munkahelyi egészségvédelem javítása;
- a folyamatos képzés és az élethosszig tartó tanulás ösztönzése és támogatása.

A magasabb foglalkoztatási szint nyugdíjkiadásokra gyakorolt, hosszú távú hatásai nehezen mérhetőek. A Lisszaboni foglalkoztatási célkitűzés elérésére irányuló fejlődést alapul véve a várható kiadáscsökkenés azonban közelítőleg meghatározható. A foglalkoztatási arányok 5 százalékpontos növekedése a GDP nyugdíjkiadásokra fordított arányának 0,5 százalékpont körüli csökkenését jelentené. A foglalkoztatási arányok növekedése a szociális ellátórendszerrel való függőség és a korai nyugdíjba vonulás lehetőségének csökkentésével együtt további pozitív hatást eredményezhet az államháztartás egésze szempontjából.

A foglalkoztatási helyzet javításának, illetve a nyugdíjrendszerek pénzügyi stabilitásának és fenntarthatóságának céljával áll összefüggésben további két reformintézkedés:

- az alkalmazott (törvényes) nyugdíjkorhatárok felülvizsgálata, valamint
- a munkaerőpiacról való korai kivonulás lehetőségeinek korlátozása.

Látnunk kell azonban, hogy a nyugdíjkorhatárok emelése, illetve az aktív életszakasz kiterjesztésének ösztönzése nemcsak a nyugdíjrendszerek pénzügyi egyensúlya miatt szükséges. Ez összefüggésben van a nyugdíjazáskor várható élettartam emelkedésével is. A várható élettartam emelkedése a munkával töltött, illetve a nyugdíjazást követő évek közötti arányok és kapcsolat újraértékelését igényli. Az elmúlt évtizedekben a tagállamok többségében megfigyelhető volt, hogy amíg a nyugdíjazáskor várható élettartam évtizedenként egy évvel emelkedett, addig a tényleges nyugdíjba vonulás életkora ennél nagyobb mértékben csökkent. Az ellentétes tendenciák a nyugdíjrendszerek jogosultjainak ugrásszerű növekedéséhez vezettek, ami veszélyezteti az érintett ellátórendszerek pénzügyi egyensúlyát. Ezek ellensúlyozására a nyugdíjreformok központi eleme a kötelező nyugdíjkorhatár emelése volt, ami megtörtént Magyarországon is. A nyugdíjkorhatár fokozatos emelése és a jogosultsági feltételek szigorítása a munkaerőpiacon maradás és tartás egyik legfontosabb „kényszerítő” eszközének bizonyult. A kötelező nyugdíjkorhatár emelése – az olyan, egyébként is magasabb nyugdíjkorhatárt alkalmazó országokban, mint Hollandia, Dánia, Svédország és Németország – nem feltétlenül jelent megoldást. Különösen azokban az országokban nem, ahol a tényleges nyugdíjba-vonulás életkora ennél jóval alacsonyabb. Ezért elsődleges cél lehet a munkavállalók és munkáltatók nyugdíjazásra vonatkozó döntéseinek befolyásolása. Ennek eszközei a nyug-

TANULMÁNYOK

díjrendszerbeli szigorításoktól kezdve más szektorok szabályozásával – így különösen az idősebb munkavállalók foglalkoztatásához az adórendszer keretében nyújtott kedvezményekkel – való ösztönzésig igen változatosak lehetnek. Az ellenösztönzők a következők lehetnek:

- a nyugdíjak színvonalának csökkentése;
- az előnyugdíjasok járulékfizetési kötelezettségének bevezetése, feltételeinek szigorítása;
- a rokkantsági nyugdíj és a munkanélküliségi ellátás jogosultsági feltételeinek szigorítása.

Ezekkel szemben az idősebb korosztályok gazdasági aktivitásának megőrzése érdekében pozitív hatással járhat, ha a nyugdíj igénybevételének elhalasztását nyugdíjnövekménnyel jutalmazza, vagy a munkavégzés mellett a nyugdíj fokozatos igénybevételét (a rugalmas nyugdíjba vonulást) vezetik be. Az ösztönzők összefoglalását a 15. számú táblázat tartalmazza.

15. táblázat A rugalmas nyugdíjba-vonulást támogató tagállami szabályozás az állami nyugdíjrendszerben

	Előnyugdíj	Rendes nyugdíjkorhatár	Elhalasztott nyugdíjazás	Nyugdíj melletti munkavállalás
B	60. életév betöltésétől 28 év biztosítási idővel (2005-től 35 év)	Férfiak: 65 Nők: 62 (2009-től 65)	Nincs	Csökkentett nyugdíj-összeg, ha a kereset meghalad egy összeg-határt
DK	Nincs	65 év	Nincs	Fokozatos csökkentés évi 30.000 euró összegű kereset felett
D	Szigorú feltételekkel 2011-ig a 60. életév betöltésétől; 35 év biztosítási idővel a 63. életév betöltésétől 0,3%/hó nyugdíj-csökkentés mellett	65 év	Nincs felső határ, 0,5%/hó nyugdíj-növekmény	A 65. életévig csökkentett nyugdíj-összeg, ha a kereset meghalad egy összeghatárt. 65. életév után korlátlan
GR	60. életévtől	65 év	Nincs	Csökkentett nyugdíj
E	60. életévtől csökkentett összegű nyugdíj	65 év	Nincs	A 60. életévtől rész-nyugdíj és részmunka-idős munka-vállalás. 65. életévtől korlátlan.
F	Nincs	60 év	Nincs felső határ	Bizonyos feltételekkel, de nem jár nyugdíj az utolsó munkáltatónál történő foglalkoztatás idejére
IRL	Nincs	65–66 év	Nincs	A 66. életév után korlátlan
I	37 év biztosítási idővel vagy az 57. életév betöltésétől 35 év biztosítási idővel (csak a magánszektorban foglalkoztatottaknak)	Régi keresetfüggő rendszerben férfiak: 65 év, nők: 60 év. Az új NDC rendszerben 57 év	Nincs felső határ	40 év járulékfizetés után vagy a nyugdíjkorhatár elérésétől, egyébként csak az önfoglalkoztatók számára nyugdíj-csökkentéssel

Hablicsek-Pákozdi: Az időregedő társadalom szociális kihívásai

	Előnyugdíj	Rendes nyugdíjkorhatár	Elhalasztott nyugdíjazás	Nyugdíj melletti munkavállalás
L	57–60. életév és 480 biztosítási hónap	65 év	65. életévig	Rendes nyugdíjnál korlátlan, előnyugdíjnál a minimálbér 1/3-áig
NL	Nincs	65 év	Nincs	Korlátlan
A	Férfiak: 61,5 év Nők: 56,5 év (61,5 év 2029-től)	Férfiak: 65 év Nők: 60 év (65 év 2033-tól)	Korlátozott lehetőség	Rendes nyugdíjnál korlátlan, előnyugdíjnál a nyugdíj nem jár, ha a havi kereset összege 302 eurót meghaladja
P	55. életév betöltésétől 30 év biztosítási idővel, csökkentett összegben. 60. életév munkanélküli esetén	65 év	Maximum 5 évig	Korlátlan
FIN	60. életév	65 év	Nincs felső Korhatár	Korlátlan
S	61. életév betöltésétől csökkentéssel	65 év	Nincs felső korhatár	Korlátlan
UK	Nincs	Férfiak: 65 év Nők: 60 év (65 év 2020-tól)	Maximum 5 évig, 2010-től korlátlan	Korlátlan

Forrás: MISSOC

Az aktív életpálya kiterjesztése, illetve a nyugdíjazás elhalasztása csökkenti a nyugdíjrendszerek kiadásait. Az EU Foglalkoztatáspolitikai Bizottságának előrejelzése szerint a tényleges nyugdíjba vonulás egy évvel emelése körülbelül 20 százalékal csökkentené a 2050-re prognosztizált nyugdíjkiadásokat, és a GDP-ből a nyugdíjkiadásokra fordított arány átlagosan 0,6-1 százalékponttal csökkenne. A nyugdíjba vonulási életkor kitolása javítaná a foglalkoztatási arányokat és a gazdasági növekedés szempontjából is kifejezetten pozitív hatással járna. Fontos szempont az is, hogy ezzel a megoldással a nyugdíjasok életszínvonala sem csökkenne.

A nyugdíjkorhatár emelése mellett fontos a szerepe a korai és az előnyugdíjazás szigorításának. Néhány tagállamban a korai és az előnyugdíjazás lehetősége teljesen megszűnt. A korai nyugdíjazást választó, idősebb munkavállalókat elsősorban kedvezőtlen foglalkoztatási körülményeik a szociális helyzetük javításának célja, valamint a munkanélküliség előli menekülés inspirálta. Ez szinte valamennyi európai országban általános jelenség volt a kilencvenes években.

8.2. Az államháztartás stabilitása és a nyugdíjrendszerek fenntarthatósága

Már utaltunk arra, hogy a megfelelő jövőbeli nyugellátások nem kizárólag a nyugdíjrendszerek reformjától függenek. Az előregedés az állami nyugdíjkiadások mellett a nemzeti költségvetésekre is egyre nagyobb nyomást gyakorol, az egészségügyi és az időskorúak gondozását biztosító rendszerek növekvő forrásszükséglete miatt. Az államháztartási egyensúly fenntartására és a feszültségek kezelésére további eszközök állhatnak rendelkezésre. A költségvetési mozgástér az államadósság csökkentésével és tartalékalapok képzésével szélesíthető. Az államadósság csökkentése és a költségvetési tartalékok felhalmozása a legtöbb tagállam – elsősorban Dánia, Belgium, Finnország, Hollandia és Svédország – nyugdíjstratégiájában fontos elemként jelenik meg.

16. táblázat A bruttó államadósság GDP százalékában kifejezett mértéke tagállamonként (2001)

B	DK	D	EL	E	F	IRL	I
107,6	44,7	59,5	107,0	57,1	57,3	36,4	109,9
L	NL	A	P	FIN	S	UK	EU
5,6	52,8	63,2	55,5	43,4	56,6	39,1	63,0

Forrás: Európai Bizottság (2002)

A járulékból finanszírozott állami nyugdíjrendszerekben a járulékok emelése – a nyugdíjasok számának növekedése mellett is – biztosíthatja az ellátási színvonal megőrzését. Az EU-tagállamok többségében az állami nyugdíjrendszer költségvetése elkülönül az általános állami költségvetéstől. A nyugdíjrendszer hiányának fedezése azonban állami kötelezettség. A hiány csak részben fedezhető a nyugdíjrendszer jogosultsági szabályainak szigorításával és az ellátások színvonalának csökkentésével. A generációk közötti méltányos tehermegosztás követelményét – vagyis hogy a jelen nyugdíjasai ne jelentsenek igazságtalanul nagy terhet a rendszer aktuális befizetőire – messzemenően figyelembe kell venni. A járulékok emelése ezért csak korlátozott lehetőség a hiányzó állami források megszerzésére. Ezzel összhangban a legtöbb tagállam kinyilvánította határozott szándékát, hogy nem, vagy csak igen kis mértékben növelik a járulékkerheket. Több tagállam meghatározta a járulékmértékek plafonját is. Hollandia például az adóköteles jövedelem 18,25 százalékában állapította meg a plafont, azzal a kötelezettséggel, hogy bármely hiányt az általános adóbevételekből kell fedezni. Németország is határozott kötelezettséget vállalt: a járulékok nem haladhatják meg 2020-ban az adóköteles jövedelem 20 százalékát, 2030-ban 22 százalékát. Belgiumban bevezették az éves „note de vieillissement”-et, amely a kormányzat nyugdíjakkal kapcsolatos közép és hosszú távra szóló költségvetési politikáját határozza meg.

17. táblázat *A tagállamok nyugdíjstratégiáinak az állami nyugdíjrendszer fenntarthatóságát biztosító legfontosabb elemei*

Belgium	Az államadósság jelentős mértékű csökkentése, és az ebből eredő kamatmegtakarításból „Öregségi Alapot” állítanak fel. Belgium nagyobb mértékű kamatmegtakarítással számol, mint az időskorhoz kapcsolódó állami kiadások növekedése.
Dánia	2010-ig a GDP 1,5–2,5 százaléka közötti éves költségvetési tartalék felhalmozása, az államadósság csökkentése és a foglalkoztatottak számának növelése (87 000 fővel) a járulékbevételek emelkedése érdekében. További nyugdíjreformot nem terveznek.
Németország	A 2001-es nyugdíjreform önkéntes nyugdíj-megtakarítást ösztönző elemének bevezetésével a kiadások a GDP 4 százalékára csökkenthetők. A nyugdíjrendszer pénzügyi stabilitását a nyugdíjszámítás szigorításával biztosítják. A járulékmértékek rögzítettek 2020-ig 20 százalékban, 2030-ig 22 százalékában. További nyugdíjreform szükségességét vizsgálják.
Görögország	A 2002-es nyugdíjreform egy igazságosabb rendszer alapjait tette le, biztosítva a különböző korosztályok nyugdíjhelyettesítési arányait. A generációk közötti egyenlőség és a középtávú fenntarthatóság biztosítása a cél. A pénzügyi stabilitást szolgálja a nyugdíj tartalékalapok felállítása és a járulékbevételek növelése a jogosultsághoz szükséges hosszabb járulékfizetési időszak követelményének bevezetésével. A nyugdíjrendszer modernizációja a második pillér bevezetésével szintén az állami nyugdíjkiadások csökkentését célozza.
Spanyolország	A költségvetési fegyelem szigorítása valamennyi szektorban a költségvetési stabilitási törvény hatályba lépésével. Tartalékalap felállítása és a foglalkoztatási arány növekedésének ösztönzésével a járulékbevételek növelése. Az előrejelzések szerint 2015-ig a szociális biztonsági szektor tartalék felhalmozásával számolnak. Ezt követően további intézkedések szükségesek a költségvetési deficit elkerülése és kezelése érdekében. Az állami nyugdíjkiadások 2020–2050 között várható növekedése Spanyolországban a legnagyobb: a GDP 5–8 százaléka.
Franciaország	Tartalékalap felállítása. Az ágazati nyugdíjjogosultságok szigorítását célzó további reformok.
Írország	Kormányzati kötelezettség a nyugdíj tartalékalaphoz történő hozzájárulásra, ami a GNP évi 1 százaléka. Felhalmozott tartalékállomány 2025-ig a GNP 45 százaléka, és csak 2026 után használható fel.
Olaszország	A nyugdíjkiadások növekedésének fedezetére további reformintézkedések szükségesek, elsősorban a kiegészítő nyugdíjak fejlesztésével. A rugalmas nyugdíjba-vonulás és az időskorról való gondoskodás egyéni felelősségének erősítése.
Luxemburg	Hét évre előre rögzítették a járulékmértékeket oly módon, hogy a tartalékalap az éves nyugdíjkiadások 150 százalékát fedezi.
Hollandia	A kormányzati stratégia az államadósság egy generáción belüli (2025-ig) csökkentését célozza, amely átlagosan a GDP 1 százaléka körüli költségvetési többletet tesz szükségessé. 2020-tól a második pillér nyugdíjainak adóztatásából származó adóbevételekkel számolnak. A rokkantsági nyugdíjrendszer reformja a foglalkoztatás növekedését és a munkaerőpiacról való korai kivonulás lehetőségének megszüntetését célozza.

TANULMÁNYOK

Ausztria	Ágazati nyugdíjreformok a nyugdíjjogosultságok szigorításával és az aktív életpálya kiterjesztésével.
Portugália	A nyugdíj tartalékalapot 1989-ben állították föl. A szociális biztonsági rendszer tartalékainak felhalmozása az előrejelzések szerint 2016-ig folytatódik és a munkavállalói járulékok 2 százaléka a tartalékalapokba folyik. A felhalmozott tartalékok 2035-ig fedezik a nyugdíjkiadásokat. A költségvetési deficit finanszírozása érdekében a 2002-es nyugdíjreformot kiegészítő intézkedések bevezetésére lesz szükség.
Finnország	A legújabb reform a nyugdíjrendszer 2001-es és 2002-es felülvizsgálatának kiegészítéseként a gazdaság és foglalkoztatás növekedésére, az államadósság csökkentésére és a tartalékalapok feltöltésére irányul. Kiegészítő intézkedésekre és különösen az alacsony nyugdíjjárulék mérték felemelésére lesz szükség a rendszer finanszírozhatóságának fenntartása érdekében.
Svédország	Az 1998-as nyugdíjreform keretében a kormány a költségvetési többletbevételek lehetőségeinek kihasználása mellett kötelezte el magát.
Egyesült Királyság	Az állami nyugdíjrendszer utolsó reformjának köszönhetően a GDP százalékában mért kiadások állandóak. A nemzeti stratégia központi eleme a foglalkozási- és magánnyugdíj rendszerekben történő egyéni megtakarítások ösztönzése és a stabil államháztartási egyensúly biztosítása.

Forrás: Európai Bizottság

Az állami nyugdíjkiadások lefaragására a már említett eszközök mellett továbbiak alkalmazását is meg kell fontolni. Az Európai Unióban végzett elemzések a nyugdíjak jelenlegi indexálásának változtatásával járó hatásokkal foglalkoztak. Ezek rámutatottak arra, hogy – közösségi szinten – a nyugdíjak indexálásának évi 0,5 százalékpontos mérséklésével a 2050-ig prognosztizált nyugdíjkiadás növekedés átlagosan körülbelül 30 százalékos, a GDP-ből a nyugdíjakra fordított állami kiadások 0,5–2,0 százalékpontos csökkenését jelentené. Természetesen a nyugdíj-indexálás változásának hatása az egyes rendszerekben nem lehet egyforma. Ennek eredményeként viszont a következőkkel kell számolni:

- a helyettesítési ráta mérséklése miatt a nyugdíjszínvonal csökkenésével, és
- a nyugdíjasok relatíve alacsonyabb életszínvonalával.

A klasszikusan állami finanszírozású, első pillérből járó nyugdíjak összegének arányos csökkenése azonban nem jelenti a második és a harmadik pillér szolgáltatásainak növekedését. A tagállamok különböző módszereket dolgoznak ki annak biztosítása érdekében, hogy a különböző pillérek összehangolt módon járuljanak hozzá az időskori jövedelem védelméhez. A magánnyugdíj-rendszerek szerepének erősítése ugyancsak hozzájárul az állami nyugdíjkiadások növekedésének megfékezéséhez. Azokban az országokban, melyekben a nyugdíjrendszeren belül erős magánnyugdíj-elem működik – például az Egyesült Királyság, Hollandia, Svédország, Németország, Franciaország, Belgium –, egyre többen választják az időskori előgondoskodást. Néhány tagállam – Svédország, Egyesült Királyság, Olaszország – a második és harmadik pillé-

rek működési szabályainak szigorításával erősíti a nyugdíjrendszer átláthatóságát és az új típusú megtakarítási forma iránti bizalmat.

A magánnyugdíjak – tagállamonként eltérő hangsúlyú és szerepű – előtérbe kerülésével a nyugdíjstratégiák nagy hangsúlyt helyeznek a rendszer egészének összhangjára. Az európai országoknak szem előtt kell tartani azt a körülményt, hogy a társadalom jelentős része számára a következő évtizedben is a kötelező állami pillérből járó nyugdíj szolgáltatások jelentik a fő időskori jövedelemforrást. Franciaország, Belgium és Luxemburg példája mutatja, hogy a magánszektor kiegészítő nyugdíjainak fejlődése:

- nem helyettesíti a kötelező rendszer ellátásait;
- a magánnyugdíj erősödése nem járhat az állam által garantált ellátások veszélyeztetésével.

Magyarországon a magánnyugdíj szerepe ma még kevésbé nevezhető stabilnak, és jövőjét is gyakran bizonytalanság jellemzi. Ennek ellenére – a még be nem érett rendszer is – az állami nyugdíj mellett a pénztártagságra kötelezettek számára rendkívül fontos elótakarékossági rendszer.

8.3. A nyugdíjrendszer transzparenciájának biztosítása

Az elöregedés hatásainak ellensúlyozását szolgáló stratégiák fontos célja, hogy alakuljon ki társadalmi bizalom a nyugdíjrendszerek iránt, valamint hogy erősödjék az átláthatóságuk és kiszámíthatóságuk. Valamennyi jelenlegi kötelezett és jövőbeli jogosult számára fontos, hogy világos képet kapjon arról, aktuális hozzájárulásaiért milyen időskori jövedelemmel számolhat. Írországban például fő reformcélkitűzésként határozták meg a nyugdíjárány alapszínvonalának bevezetését és kommunikálását. Svédországban a háztartások évenként kapnak információt a megszerzett és jóváírt nyugdíjjogosultságaikról. Finnországban minden biztosítottat megilleti az a jog, hogy betekintsen a szakmai nyugdíjrendszerben a nyugdíjnövekményről vezetett nyilvántartásba. A társadalom bizalmát növelő és tagállamonként eltérő intézkedések nagyon fontosak a nyugdíjreformok társadalmi konszenzussal történő bevezetése szempontjából. Mindezeket túl pedig a jogok és kötelezettségek ismerete is hozzájárulhat a reformok sikeréhez, valamint a rendszerhez való hozzájárulás hajlandóságának növeléséhez. A nyugdíjrendszerek transzparenciájának megteremtésével a rendszer szereplőinek alkalmazkodása is elősegíthető. A tagállamok ezért kiemelt figyelmet szentelnek a társadalom széles körű tájékoztatásának, és mindent megtesznek a tervezett intézkedések társadalmi támogatottságának növelésére.

A nyugdíjrendszerek működőképességének és a megfelelő nyugdíjak szolgáltatásának követelménye a társadalmi bizalom mellett felveti a nemek közötti egyenlőség, valamint a megváltozott társadalmi és egyéni szükségletekhez való rugalmasság szempontjait is. A férfiak és a nők közötti különbségek szinte valamennyi európai nyugdíjrendszerben jelen voltak. A gazdasági-társadalmi körülmények változása miatt a nemek közötti egyenlőtlenségeknek a megszüntetésére a reformok első intézke-

déseivel sort kerítettek. A nyugdíjkorhatárok kiigazítása és az egyéb jogosultsági feltételek egységesítése egy átmeneti időszak végére fejeződik csak be, amely lehetővé teszi az új szabályokhoz történő alkalmazkodást. A nők hátrányainak csökkentését segíti a női foglalkoztatottság növelése, amely egyrészt járulék-bevételi oldalon, másrészt a megfelelő időskori jövedelmet biztosító jogosultságok megszerzése szempontjából pozitív hatással van a szociális ellátórendszer egészének egyensúlyára.

A megváltozott munkavállalói magatartás és mobilitás ugyancsak megköveteli a nyugdíjrendszer rugalmasságát. A munkavállalók többsége ma már – a szakma vagy munkahelyváltás miatt – nem feltétlenül ugyanazon biztosítási rendszer hatálya alá tartozik az életpályája során, ezért nagy a jelentősége a rendszerek közötti átjárhatóságnak, a megszerzett jogosultságok transzferjének. Az atipikus foglalkoztatási formák, valamint a családi kötelezettségek teljesítésének (gyermeknevelés, idősgondozás) kezelésére is alkalmasnak kell lenniük a nyugdíjrendszereknek annak érdekében, hogy folyamatos részvételt és jogosultságokat biztosítsanak azok számára, akiknek biztosítási életpályáját ilyen helyzetek keszteszik.

9. Összegzés

A tanulmányban a tagállamok demográfiai helyzetével, a népesség jövőjével foglalkoztunk, kitérve a csatlakozó országokra is. Vizsgáltuk a népesség és a népesedés alakulását, különös tekintettel a korösszetételre. Az előregedés folyamata az Unióban igen előrehaladott stádiumban van, ennek ellenére távolról sem beszélhetünk a folyamat megállásáról vagy lassulásáról. Éppen ellenkezőleg, a második világháború utáni baby boom-korosztályok idős korba lépésével felgyorsul, új szakaszba lép a folyamat. Ennek végén kialakul az egyharmados népesség, amikor már minden harmadik polgár az idősebbek közé tartozik. Sikeres felzárkózás esetén a csatlakozó országokra is gyors előregedés vár.

Az öregedési folyamat kialakuló új szakaszában a fiatalok mellett az aktív korúak zsugorodása, arányuk csökkenése van napirenden. Ugrás-szerűen növekednek az eltartási arányszámok. Az öregedés a teljes korösszetétel átalakulásának, „megnyúlásának” folyamata. Ebben a folyamatban szükségszerűen megváltoznak a főbb életkori csoportok (fiatalok, aktív korúak, idősek) határai. Jól megfigyelhető a fiatalság korintervallumának kitolódása: az iskolázás időtartamának növekedése, a későbbi családalapítás, a későbbi gyermekvállalás. A halandóság igen jelentős további csökkenésével növekszik az idős kor átlagos felső határa is. Ha a gazdasági aktivitást nem sikerül jelentősen kiterjeszteni mind az idősebb életkorok, mind a társadalmi csoportok irányába, akkor magas szintű, és a jövőben erősen növekvő lesz az eltartási arányszám, vagyis az aktívakra jutó eltartási kötelezettség is.

A demográfiai öregedés nem valamiféle káros folyamat, amely ellen küzdeni kell. Éppen ellenkezőleg, nagyon is szerves része annak az átfogó népességfejlődési tendenciának, amit első és második demográfiai átmenet néven ismer ma már nemcsak a szakma, hanem a széles közön-

ség is. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az öregedés súlyos alkalmazkodási problémákat vet fel, amelyek megoldandó feladatokként tornyosulnak a modern társadalmak előtt. Az egész társadalmat érintő kérdés, hogy mi lesz az idősök millióival. Az európai helyzetből megítélésünk szerint a népesedéspolitikába integrált aktív magatartás, a folyamatok sokirányú befolyásolása, az eszközök sokféleségének alkalmazása következik. Az öregedési folyamat kezeléséhez minden területnek, tudományágnak hozzá kell tennie a maga kimunkált rész megoldásait.

A demográfiai öregedés társadalmi, gazdasági hatásainak ellensúlyozására irányuló nyugdíjreformok – országonként eltérő intenzitással – az elmúlt másfél évtized meghatározó politikai programjaként voltak jelen a tagállamokban. A nemzeti politikai prioritás európai szintű együttműködéssé nőtte ki magát, ami további hangsúlyt kölcsönzött a demográfiai folyamatok különböző aspektusainak. A nemzeti nyugdíjreform stratégiákból kiindulva a nyitott koordináció keretében való közös fellépés kulcskérdéseit és célkitűzéseit illetően a tagállamok számára nem jelentett különösebb nehézséget a közös nevezők meghatározása.

A nemzeti nyugdíjrendszerek stabil működését biztosító intézkedések ugyan tagállamonként eltérőek, de a célkitűzések közösek:

- megfelelő színvonalú nyugdíjak biztosítása az időskori szegénység és a társadalmi kirekesztődés elkerülése érdekében;
- a nyugdíjrendszerek fenntartható finanszírozásának biztosítása stabil államháztartási környezetben;
- koherens és más szakterületekkel összhangban lévő, egymás hatásait kiegészítő és erősítő nyugdíjreformok kidolgozása a demográfiai folyamatok figyelembevételével;
- a nyugdíjrendszerek modernizációja a megváltozott társadalmi és egyéni szükségletek kielégítése, a generációk közötti szolidaritás és a nemek közötti egyenlőség előmozdítása érdekében.

A demográfiai folyamatok hatásainak ellentételezése a nyugdíjrendszerek folyamatos felülvizsgálatát és a prognózisok újraértékelését, azaz aktív állami beavatkozást igényel. A szakemberek és a politikusok munkáját segíti, ha intézkedéseik széles körű publicitást, társadalmi és politikai konszenzust élveznek. Minden tagállamnak saját gazdasági és társadalmi feltételei között kell a megfelelő eszközöket kiválasztania, amelyhez a keretet a nyitott koordináció mechanizmusa biztosítja.

Ajánlott irodalom

- Lang, Peter: *Building Social Europe through the Open Method of Co-ordination*. Brussels, 2002, P.I.E.
- European Commission: Communication from the Commission „A Concerted Strategy for Modernising Social Protection”, COM(99) 347 of 14 July 1999
- European Commission (2001), Communication from the Commission „Supporting National Strategies for Safe and Sustainable Pensions through an Integrated Approach”, COM 362 of 3 July 2001
- SPC and EPC (2001), „Quality and Viability of Pensions”, Joint Report by the Social Protection Committee and the Economic Policy Committee on objectives and working methods in the area of pensions, November 2001